

Deprivations of Female-Headed Households in the Spatial poverty traps (An Empirical Study in Tehran)

Mina Babaeinasir

PhD student in Economic Sociology and Development, Islamic Azad University of Tehran
Science and Research Branch, Tehran, Iran (mina.babaie@gmail.com)

Farshad Momeni

(Corresponding Author)

Professor of Department of Economics, Faculty of Economics, Allameh Tabataba'i University,
Tehran, Iran (farshad.momeni@gmail.com)

Seyed Ali Rahmanzadeh

Assistant Professor, Department of Social Communication Sciences, Islamic Azad University,
North Tehran Branch, Tehran, Iran (salirahmanzadeh@yahoo.com)

Baqer Saroukhani

Professor of Department of Sociology, Faculty of Social Sciences, University of Tehran,
Tehran, Iran (b.saroukhani@yahoo.com)

Ali Baseri

Assistant Professor, Department of Anthropology, Islamic Azad University, Central Tehran
Branch, Tehran, Iran (baseridon@yahoo.com)

Abstract

Poverty brings with it a trap when the vicious circle reduce the efforts of the poor. In such a situation, the issue of poverty becomes more complicated. The poverty trap for female-headed households is different from men, for biological and social reasons, and the resulting deprivations have special characteristics. The current research has taken into account the deprivations of female-headed household in the spatial poverty traps. In this research, using qualitative methodology and in-depth semi-structured interview technique, data was collected in the suburbs of the 19th district of Tehran, named Mortezagerd neighborhood. With purposive sampling and theoretical saturation criterion, while interviewing 17 female heads of the household, relying on thematic analysis technique in three stages of semantic coding, summarization and interpretation of data analysis was done. Based

Social Problems of Iran

Journal, Vol. 15, No. 1, Spring 2024, 9–39.

Received: 9/1/2024 Accepted: 9/4/2024

on the findings, the three main deprivations in Mortezaگرد neighborhood were: economic deprivation (limited opportunities, lack of money, lack of real estate, overhead costs, powerlessness and injustice in work and wages), social deprivation (physical weakness, institutional support, hopelessness and concern, reproduction of the life of female heads of households, inappropriate space and limited access) and social interactions (trust, participation and support of female heads of households, self-deprivation and social exclusion in interactions with neighbors and relatives). The deprivations created for women heads of households in Mortezaگرد neighborhood have resulted in the synergy of these deprivations, which has resulted in the aggravation of the poverty of women heads of households and the formation of a vicious cycle of poverty in this neighborhood and its reproduction for future generations. It seems that the structural conditions governing this neighborhood, as well as the individual characteristics of female heads of the household, have made it difficult to break this cycle and get out of this trap.

Keywords: Female Head of Household, Spatial Poverty Trap, Economic Deprivation, Social Deprivation, Social Interactions.

Extended Abstract

1. Introduction

The urban poor tend to live in unfavorable neighborhoods, living in the walls of the city and spatial poverty traps. Wherever the average income is low, informal employment, little economic capital, and access to services and communication are limited due to adverse environmental conditions. Many households, including female heads of households, are forced to live in the outskirts of the city and suitable neighborhoods due to economic problems such as inflation, unemployment, expensive housing, and rent. In the spatial poverty traps, Low return on investment, Social and political exclusion, poor infrastructure, and limited access to public services, on the other hand, the feminization of the informal sector of the economy, the lack of support from social and institutional networks. the reason women become poorer, especially women who are female-headed households; Therefore, the poverty that female-headed households experience in these traps is associated with double losses. For this reason, the perception of female heads of households living in spatial poverty traps is different from that of other female-headed households in society. The main goal of the current research is to know the deprivations of female heads of households

in the spatial poverty traps. This article seeks to answer the basic questions of what are the deprivations of female heads of households in the spatial poverty traps and how do these deprivations contribute to the formation and continuation of the cycle of poverty?

2. Method

The objectives of the research, which is to know the most important economic and social deprivations of female heads of households and the relationship of these deprivations with the spatial poverty trap structure, as well as the limitations caused by the subject and location of the research, qualitative methodology has been used. Data collection in this research is by a semi-structured interview with an interview guide and data analysis by thematic analysis method. The participants of the current research are female heads of households living in this neighborhood. The main axis of the interview are compiled based on the personal, economic, social, and cultural characteristics of the interviewees. The method of selecting participants is targeted sampling with the snowball method. Theoretical saturation was achieved by conducting 15 interviews. For more certainty, interviews were conducted with 17 people. The credibility or validity of the research or reliability was investigated in three ways: Trustworthiness, dependability, confirmability, and transformability.

3. Findings

According to the definition of the Institute and the Chronic Poverty Research Centre, Mortezaگرد neighborhood was identified as a spatial poverty traps in Tehran. The research participants are female heads of households living in this neighborhood. After interviewing this group of women, three main themes of deprivation (economic, social, and social interactions) were identified. From the social-economic dimension, limited opportunities, lack of money and no-savings rented housing, part-time and intermittent jobs, debts, overhead costs, injustice, powerlessness, physical weakness, insufficient support institutions, lack of health insurance and social security, despair and worry about the uncertain future of themselves and their children, inappropriate neighborhood environment, limited access to educational and health services are the most important deprivations. In the dimension of social interactions, self-deprivation, social exclusion, and intra-group relations are among the factors influencing the deprivation of female heads of households in the spatial poverty traps.

4. Conclusion

According to the findings of the study, Inspired by Kate Bird's point of view, it should be said that the geographical location of the Morteza-Gard neighborhood, due to its proximity to Tehran, its rural location, and the weak supervision of officials and policymakers, led to illegal constructions without obtaining the necessary permits, which resulted in the neighborhood becoming a settlement. The large informality that has provided the basis for the formation and intensification of the poverty trap for the residents, especially the female heads of the households. In addition to the geographical factor, according to Giddens' perspective, female heads of households face multiple exploitative relationships in the spatial poverty traps. Another aspect of exploitative relations imposed on women's heads of households is related to exploitative relations in the form of gender relations. Women are exploited in an unequal gender relationship by their male employers and their husbands and sometimes by their sons and sons-in-law. Multiple exploitations have made it difficult for female heads of households in the neighborhood to get out of poverty, according to Amartya Sen. The sound of the loss of freedoms, choices, and abilities mentioned by Amartya Sen can be seen and heard in the cogs of the poverty trap. Women heads of households are caught in the five rings of Chambers' poverty trap. Female heads of households lose their economic and livelihood assets and struggle with illness and malnutrition. The poverty and physical weakness of female heads of household have made them extremely vulnerable and have greatly reduced women's resistance against hardships and accidents. The vulnerability of female heads of households in an interactive relationship has strengthened and intensified their poverty and physical weakness. In such a situation, we are faced with women who are isolated (from various aspects such as information, communication, etc.) and powerless in the field of bargaining and pursuing their basic rights, which has provided the basis for the deterioration of other gears of the deprivation trap. It seems that the structural conditions prevailing in this neighborhood as well as the poverty of capabilities along with the individual characteristics of female heads of households have made it difficult to break this cycle and get out of the trap.

محرومیت‌های زنان سرپرست خانوار در تله‌های فضایی فقر (مطالعه‌ای تجربی در شهر تهران)

مینا بابایی نصیر^۱، فرشاد مؤمنی^۲، سیدعلی رحمان‌زاده^۳، باقر ساروخانی^۴، علی باصری^۵

چکیده

تله فقر برای زنان سرپرست خانوار به دلایل زیستی و اجتماعی متفاوت از مردان است و محرومیت‌های شکل‌گرفته ویژگی‌های خاصی دارد. پژوهش حاضر شناخت محرومیت‌های زنان سرپرست خانوار در تله‌های فضایی فقر را مدنظر داشته است. در این پژوهش با بهره‌گیری از روش شناسی کیفی و نیز تکنیک مصاحبه عمیق نیمه‌ساختاریافته، به جمع‌آوری داده‌ها در حومه منطقه ۱۹ شهر تهران یعنی محله مرتضی‌گرد پرداخته شد. با نمونه‌گیری هدفمند و معیار اشباع نظری، ضمن مصاحبه با ۱۷ زن سرپرست خانوار، با اتکا به تکنیک تحلیل مضمون در سه مرحله کدگذاری معنایی، تلخیص و تفسیر تحلیل داده‌ها انجام شد. بر پایه یافته‌ها، سه محرومیت اصلی در محله مرتضی‌گرد عبارت بود از: محرومیت اقتصادی (فرصت‌های محدود، کمبود پول، فقدان مسکن ملکی، هزینه‌های سربارگی، بی‌قدرتی و بی‌عدالتی در کار و دستمزد)، محرومیت اجتماعی (ضعف جسمانی، حمایت نهادی، ناامیدی و نگرانی، بازتولید زندگی زنان سرپرست خانوار، فضای نامناسب و دسترسی محدود) و تعاملات اجتماعی (اعتماد، مشارکت و حمایت زنان سرپرست خانوار، خودمحروم‌سازی و طرد اجتماعی در تعامل با همسایه و اقوام). محرومیت‌های شکل‌گرفته برای زنان سرپرست خانوار در محله مرتضی‌گرد، هم‌افزایی این محرومیت‌ها را در پی داشته که برآیند آن تشدید فقر زنان سرپرست خانوار و شکل‌گیری دور باطل از چرخه فقر در این محله و بازتولید آن برای نسل‌های آتی بوده است. به نظر می‌رسد شرایط ساختاری حاکم بر این محله و همچنین ویژگی‌های فردی زنان سرپرست خانوار، شکستن این چرخه و رهایی از این تله را دشوار کرده است. کلیدواژگان: زنان سرپرست خانوار، تله فضایی فقر، محرومیت اقتصادی، محرومیت اجتماعی، تعاملات اجتماعی.

۱. دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی اقتصادی و توسعه، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات، تهران، ایران/ mina.babaie@gmail.com

۲. استاد گروه اقتصاد، دانشکده اقتصاد، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران (نویسنده مسئول)/ farshad.momeni@gmail.com

۳. استادیار گروه علوم ارتباطات اجتماعی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران شمال، تهران، ایران/ salirahmanzadeh@yahoo.com

۴. استاد گروه جامعه‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران، تهران، ایران/ b.saroukhani@yahoo.com

۵. استادیار گروه مردم‌شناسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی، تهران، ایران/ baseridon@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۰/۱۹ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۷/۲۱

فصلنامه مسائل اجتماعی ایران، سال پانزدهم، شماره ۱، بهار ۱۴۰۳، صفحات ۹ تا ۳۹

۱. مقدمه و بیان مسئله

پیچیدگی و چندبُعدی بودن فقر به وسیله عوامل مختلف اجتماعی، اقتصادی، سیاسی، فرهنگی و محیطی ایجاد می‌شود و بر این اساس تعاریف متفاوتی برای آن ارائه شده است و اتفاق و اجماع نظری در مورد فقر وجود ندارد. در یک دیدگاه، فقر به عنوان پایین بودن سطح درآمد، گرسنه بودن، نداشتن سرپناه و پوشاک، بیمار بودن و درمان نشدن، بی‌سواد بودن و مدرسه نرفتن، نداشتن شغل، هراس از آینده و در مفهوم کلی به معنای فقدان ضرورت‌ها است. در دیدگاه دیگر، فقر را ناتوانی در مشارکت اجتماعی، عدم دسترسی به فرصت‌ها و انتخاب‌ها، نقض کرامت انسانی، ناامنی، بی‌ثباتی و انزوای افراد، خانواده‌ها و جوامع می‌دانند. در سال‌های اخیر مهاجرت به شهرهای بزرگ و کلان‌شهرها افزایش یافته که از پیامدهای آن گسترش فقر و افزایش مستمر اندازه بخش غیررسمی و درنهایت تمرکز فضایی فقر در شهرهاست.

تمرکز فضایی فقر را می‌توان در قالب بسط گستره‌های فقر، بافت‌های فرسوده و ناکارآمد، اسکان غیررسمی و حاشیه‌نشینی با مشکلات حاد مهاجران فقیر، بیکاری، اشتغال کاذب، بار تکفل بالا، خشونت و ناامنی و مواردی از این دست مشاهده کرد (بمانیان و همکاران، ۱۳۹۰: ۱۵۴). تضادهای اقتصادی-اجتماعی باعث شکل‌گیری نابرابری در توزیع فضایی امکانات در سطح مناطق شهر می‌شود و به نابرابری فضایی می‌انجامد. مراکز شهری منعکس‌کننده سیستم‌های اجتماعی و اقتصادی قدرت هستند. از آنجاکه ثروت و قدرت در برخی مناطق و بخش‌ها متمرکز می‌شود و در برخی دیگر به زوال می‌رود، در واقع این فرایندها به یکدیگر وابسته‌اند و تله‌های فضایی فقر^۱ را ایجاد می‌کنند (گران، ۲۰۱۰: ۵، به نقل از هاروی، ۱۹۷۳^۳).

در حال حاضر میلیون‌ها نفر با شرایط نامساعد محیطی، اجتماعی و اقتصادی و به حاشیه‌رانده شده در تله‌های فضایی فقر زندگی می‌کنند. تله‌های فضایی فقر در واقع مکان‌های هستند که سرمایه‌های اجتماعی، انسانی و فیزیکی در آن‌ها پایین و میزان فقر بالا است که این وضعیت تا حدودی نتیجه شرایط نامساعد اقتصادی، اجتماعی و جغرافیایی است (برد^۴ و همکاران، ۲۰۱۰: ۲).

1. Spatial poverty traps
2. Ursula Grant
3. David Harvey
4. Kate Bird

به دلیل رشد فقر شهری و گسترش شکاف طبقاتی در شهرهای بزرگ، گروه‌های کم‌درآمد در قالب اجتماعات محلی و در فضاهای جغرافیایی خاص شکل گرفته‌اند. این گروه‌ها از روند کلی توسعه برکنار مانده و به اصطلاح، به حاشیه رانده شده‌اند (عزیزی و همکاران، ۱۳۹۳: ۶۰).

زنان به‌ویژه زنان سرپرست خانوار، از جمله گروه‌های جمعیتی هستند که در رهگذر این تغییرات اقتصادی و اجتماعی تحت تأثیر قرار می‌گیرند. زنان سرپرست خانوار به دلیل سرپرستی خانواده در غیاب همسر، نه تنها می‌بایست به ایفای مسئولیت‌های مهم خویش برای مراقبت و پرورش اعضای خانواده بپردازند؛ بلکه به دلیل عدم حضور همسر در خانواده، درآمد خانوار عملاً کاهش جدی پیدا می‌کند و حفظ موازنه معیشتی، اقتصادی و حرفه‌ای خانواده به یک چالش جدی برای آنان تبدیل می‌شود. از این رو، ایفای نقش‌ها و مسئولیت‌های چندگانه محول‌شده به زنان سرپرست خانوار قدرت تحرک و تعامل آن‌ها را به شدت می‌کاهد. به عبارتی، محرومیت از امتیازات قانونی و رسمی، اشتغال غیررسمی، طرد از شبکه‌های اجتماعی و خانوادگی، عدم دسترسی به فرصت‌ها، محرومیت از حق انتخاب و عدم امکان مشارکت در فعالیت‌های اقتصادی، اجتماعی و سیاسی موجب فقیرتر شدن آن‌ها می‌شود. پژوهش‌های انجام‌شده در این زمینه نشان می‌دهد که شکل و وضعیت فقر زنان در ایران همانند فقر جهانی است و نسبت بالایی از زنان زیر خط فقر هستند و در این میان زنان سرپرست خانوار در مناطق شهری، فقر بیشتری را تجربه می‌کنند (شکوری و سعیدی، ۱۳۹۳: ۷۴).

به استناد آمارهای رسمی کشور، سهم خانوارهای زن سرپرست در سال‌های اخیر به دلایلی از جمله افزایش خانوارهای تک‌نفره، افزایش نرخ طلاق، عدم ازدواج مجدد زنان بی‌همسر بر اثر طلاق یا فوت همسر، افزایش نرخ جرائم اجتماعی، افزایش تعداد زندانیان، اعتیاد و مهاجرت سرپرست خانوار رشد روزافزونی داشته است. در سال ۱۳۹۵، تعداد خانوارهای کشور بیش از ۲۱ میلیون خانوار و تعداد زنان سرپرست خانوار نیز بیش از ۳ میلیون خانوار بوده است؛ یعنی بیش از ۱۴ درصد خانوارها زن سرپرست بودند. طی دوره پنج‌ساله ۱۳۹۵-۱۳۹۰ متوسط رشد خانوارهای معمولی ۲٫۷ درصد بوده است؛ در حالی که در همین بازه زمانی متوسط رشد زنان سرپرست خانوار به ۷٫۳ درصد رسیده است و سهم خانوارهای زن سرپرست در استان تهران نسبت به کشور ۱۳٫۸ درصد بوده است (زمانی و همکاران، ۱۳۹۷: ۹).

مهاجرت و استقرار سکونتگاه‌های غیررسمی در اراضی مناطق حاشیه‌ای شهر تهران، باعث شکل‌گیری و گسترش تله‌های فضایی فقر شده است. محله مرتضی‌گرد با ساختار اداری-روستایی، در اتوبان آزادگان در حریم منطقه ۱۹ واقع است که اکثر ساختمان‌های مسکونی آن در زمین‌های وقفی، غیرقانونی و فاقد ایمنی ساخته شده و قولنامه‌ای هستند. به دلیل وجود کارگاه‌های تولید پوشاک، مبلمان و چوب‌بری در محله، خانه‌ها به‌عنوان سرمایه مولد استفاده می‌شوند؛ به همین دلیل صاحب‌خانه‌ها اجاره‌های بالایی را مطالبه می‌کنند.

زیرساخت ناکافی و خدمات پایه‌ای ضعیف، سیستم حمل‌ونقل ناکارآمد و ناکافی، کمبود آب شرب سالم و کافی، جاری بودن فاضلاب در کوچه‌ها، نبود خدمات جمع‌آوری زباله و کمبود خدمات درمانی و آموزشی، از مشخصات بارز محله یاد شده است. خانوارهای بسیاری با توجه به مشکلات اقتصادی و گرانی مسکن و اجاره‌بها در دیگر شهرها و مناطق مختلف شهر تهران، به این محله مهاجرت کرده‌اند. از سال ۱۳۸۸ ساخت وسازهای غیرمجاز با سرعت قابل ملاحظه‌ای در این محله روبه‌گسترش بوده است و در سال ۱۴۰۱ طبق آمار دهیاری مرتضی‌گرد ۴۵ هزار نفر جمعیت ثابت و ۱۵ هزار نفر جمعیت شناور ساکن این محله هستند.

اهمیت مطالعه حاضر از آن روست که در تله‌های فضایی فقر، بازده کم در همه اشکال سرمایه‌گذاری، ادغام جزئی در بازارهای پراکنده، طرد اجتماعی-سیاسی، زیرساخت ضعیف و دسترسی محدود به خدمات عمومی و از سوی دیگر زنانه‌شدن بخش غیررسمی اقتصاد، محرومیت زنان از امتیازات اشتغال رسمی و عدم حمایت شبکه‌های اجتماعی و نهادی، موجب فقیرتر شدن زنان بالأخص زنان سرپرست خانوار می‌شود. بنابراین، فقری که زنان سرپرست خانوار در این تله‌ها تجربه می‌کنند با زیان مضاعف همراه است؛ به همین دلیل درک زنان سرپرست خانوار ساکن در تله‌های فضایی فقر از محرومیت، متفاوت از سایر زنان سرپرست خانوار در جامعه است. دلیل اصلی انتخاب محله مرتضی‌گرد برای بررسی موضوع، آن است که این محله برای زنان سرپرست خانوار به‌مثابه یک تله فضایی فقر عمل می‌کند.

به‌طورکلی، این نوشتار در پی پاسخ به این سؤال اساسی است که محرومیت‌های زنان سرپرست خانوار در تله‌های فضایی فقر چیست و این محرومیت‌ها چگونه به شکل‌گیری و تداوم چرخه فقر کمک می‌کند؟

۲. چهارچوب مفهومی

پژوهش حاضر با رویکرد کیفی انجام شده است، از این رو چهارچوب نظری برای دستیابی به فرضیه و آزمودن فرضیه در آن وجود ندارد، اما برخی نظریه‌ها در اجرای تحقیق هدایت‌کننده پژوهشگر بوده و حساسیت نظری را افزایش داده‌اند. دیدگاه‌های نظری که در ادامه خواهد آمد، این نقش را در مطالعه حاضر ایفا کرده‌اند.

به‌طورکلی، زنان سرپرست خانوار و مسائل ایشان از دو دیدگاه نظری مورد بررسی واقع شده‌اند: دیدگاه اول، مبتنی بر مبانی نظری فمینیستی و زنانه‌شدن فقر است که با رویکرد جنسیتی به مسائل زنان مانند نابرابری، ظلم، مسئله مادری و... پرداخته‌اند؛ دیدگاه دوم، بر پایه مبانی نظری تضاد، کنش، تحلیل شبکه و توانمندسازی است که با رویکرد رفاه (به‌طور عام) و مباحث مربوط به فقر (به‌طور خاص)، مسئله زنان سرپرست خانوار را همانند یکی از انواع گروه‌ها و اقشار آسیب‌پذیر مورد توجه قرار داده‌اند (احمدنیا و قالیباف، ۱۳۹۶؛ قادری و همکاران، ۱۴۰۱).

گیدنز^۱ فقر و محرومیت را تنها ناشی از اعمال فردی کنشگران یا ناشی از ساختار جامعه نمی‌داند؛ بلکه هم افراد جامعه و هم شرایط اقتصادی، سیاسی و فرهنگی در بروز فقر و محرومیت و توسعه نیافتگی دخیل‌اند و برای رهایی از فقر و محرومیت، هم تغییر انسان‌ها و هم تغییر شرایط باید مدنظر قرار گیرد. علاوه بر این، گیدنز مسئله قشربندی و نابرابری را در چهارچوب روابط استعماری نیز تبیین می‌کند و جلوه‌هایی از این روابط استثماری را در رابطه بین مناطق و در روابط مبتنی بر جنسیت نشان می‌دهد (گیدنز، ۱۳۸۳: ۲۴۱).

به باور آمارتیا سن^۲ فقر جلوه‌ای از سلب آزادی‌ها و توانمندی‌های اساسی انسان است و برای فقیر «توانایی» خروج از وضعیت فقر ممکن نیست. آزادی در انتخاب و کنترل داشتن بر زندگی شخصی، بخش‌های اساسی از آن چیزهایی است که می‌توان کیفیت زندگی نامید. این توانایی برای عمل کردن می‌تواند در پیوند با مسائل بسیار ساده قرار گیرد؛ مثل داشتن تغذیه مناسب، فارغ‌شدن از بیماری‌ها و یا در پیوند با مسائل پیچیده‌ای نظیر توانایی مشارکت در زندگی جامعه و حفظ احترام و کرامت انسانی قرار گیرد. وی بیان می‌کند که عوامل اجتماعی، جغرافیایی و محیطی هستند که می‌توانند تأثیر درآمد بر هر فردی را تقویت کنند و یا کاهش دهند (سن، ۱۳۹۲: ۲۷۳).

1. Anthony Giddens

2. Amartya Sen

تله فقر به هرگونه مکانیسم خودتقویت کننده اطلاق می شود که باعث پایداری فقر شده و به چرخه تبدیل می شود و اگر قدمی برای شکستن این دور برداشته نشود، شروع به تقویت خود می کند. فقر هنگامی با خود تله به همراه دارد که تلاش های فقیر را تحلیل می برد، در این شرایط فقر پرورش می یابد و موقعیت های مساعدتری برای بروز فقر خلق می شود (راغفر و همکاران، ۱۳۹۱: ۱۴۷). چمبرز^۱ در نظریه تله محرومیت، فقر را در حکم یک تله می داند که وقتی افراد گرفتار آن می شوند، به سختی می توانند از آن نجات یابند. فرد فقیر با پنج نوع از محرومیت، در تله فقر گرفتار می شود که عبارت است از: فقر (ازدست دادن دارایی اقتصادی یا معیشتی)، ضعف جسمانی (بیماری، ضعف و سوء تغذیه)، انزوای اجتماعی (اطلاعاتی و ارتباطی)، آسیب پذیری (ازدست دادن مقاومت در برابر سختی و حادثه) و بی قدرتی (ازدست دادن قدرت چانه زنی و پیگیری مطالبات). این محرومیت ها متعامل اند و یکدیگر را تقویت می کنند (چمبرز، ۱۳۷۶: ۱۴۰).

جفری ساکس^۲ معتقد است که فقرا از سرمایه های انسانی، تجاری، طبیعی، نهادی، دانش و زیرساخت محروم اند و در واقع فقرا با یک سطح بسیار پایین سرمایه به ازای هر فرد شروع می کنند و پس از آن در دام فقر می افتند؛ زیرا نسبت سرمایه از نسلی به نسل کاهش می یابد (ساکس، ۲۰۰۵: ۲۴۴). کیت برد معتقد است که تله های فضایی فقر سکونت گاه های غیررسمی و غیرقانونی هستند که به موازات مسیرهای حمل و نقل، روستاهای درحال گذار و محله های فقیرنشین شهرها وجود دارند و همین مسئله احتمال نادیده گرفتن آن ها از سوی نهادهای سیاست گذار در داده های رسمی را افزایش می دهد. همچنین، در ایجاد آن ها، عوامل زیستی-محیطی، ضعف نظام تدبیر، طرد و محرومیت، ساختارهای ناکافی، فساد، جرم و جنایت مؤثرند (برد و همکاران، ۲۰۱۰: ۲).

محرومیت زنان سرپرست خانوار، ابعاد مختلفی دارد که برای شناخت هر بُعد بهتر است شرایط آن ها را در ساختاری که زندگی می کنند بررسی کرد. دلیل محرومیت زنان سرپرست خانوار نمی توان فقط به عوامل ساختاری یا قابلیت های فردی نسبت داد، بلکه مجموعه ای از عوامل در ایجاد محرومیت آن ها تأثیر دارند. با توجه به نظریه های مذکور، می توان نتیجه گرفت که محرومیت مسئله ای چندبُعدی است که عوامل مختلفی در آن مؤثرند.

1. Robert Chambers

2. Deprivation Trap

3. Jeffrey Sachs

در این مقاله بر آنیم تا ضمن بررسی پیشینه تحقیق و مبانی نظری، با مطالعه کیفی به شناخت محرومیت‌های این زنان در تله‌های فضایی فقر بپردازیم. چهارچوب مفهومی این تحقیق حول مفاهیم محرومیت اقتصادی-اجتماعی، تعاملات اجتماعی و تله‌های فضایی فقر شکل گرفته است.

۳. پیشینه تجربی

در حوزه زنان سرپرست خانوار، تله‌های فضایی فقر و فضاها فقرینشین تحقیقاتی انجام شده که برخی از آن‌ها مرتبط با پژوهش حاضر بوده و در جدول شماره ۱ آمده‌اند. با وجود اینکه مطالعات فراوانی در حوزه فقر شهری، حاشیه‌نشینی و زنان سرپرست خانوار انجام شده است، اما در درک محرومیت زنان سرپرست خانوار در تله‌های فضایی فقر، مطالعه‌ای انجام نشده و در این زمینه فقر مطالعاتی مشاهده می‌شود.

جدول شماره ۱: خلاصه پیشینه تجربی

محقق (سال)	عنوان	نظریه	روش	یافته‌ها
قادری و همکاران (۱۴۰۱)	مطالعه و نقش مدیریت شهری نوین در کاهش آسیب‌های اجتماعی زنان سرپرست خانوار با تأکید بر شهر کرج	تضاد و کنش	کیفی	نداشتن بسیاری از فرصت‌ها (فرصت داشتن خانواده خوب، داشتن پدر، تحصیل و...) برای خانوارهای زن سرپرست به‌نوعی موجب استمرار و بازتولید چرخه فلاکت (آسیب اقتصادی، آسیب تعاملات و فرزندان آسیب‌دیده) می‌شود.
رفعیان و زاهد (۱۴۰۰)	تحلیل فضایی تله‌های فقر و محرومیت شهری در شهر قم	تله‌های فضایی فقر	کمی	میزان محرومیت تله‌ها با شاخص‌های مانند تعداد شاغلان در گروه کارگران ساده، نرخ اجاره‌نشینی، نرخ بی‌سواد، فقدان تسهیلات اولیه مسکن، مسکن ناپایدار و بی‌کیفیتی محیط مسکونی همبستگی بسیار قوی دارند.
براتی و سالاری (۱۳۹۷)	عوامل مؤثر بر فقر در خانوارهای دارای سرپرست زن ایرانی	زنانه‌شدن فقر	کمی	متغیرهای مانند بالابودن تعداد نوجوانان (۹ تا ۱۹ ساله) در خانواده، تعداد کم اتاق‌ها و نیز مساحت در اختیار خانوار اثر معنی‌داری بر احتمال فقیربودن زنان سرپرست خانوار دارند.

محقق (سال)	عنوان	نظریه	روش	یافته‌ها
فطروس و قدسی (۱۳۹۷)	فقر چندبُعدی زنان و مردان سرپرست خانوار در مناطق شهری و روستایی ایران	رویکرد قابلیت‌ی	کمی	فقر چندبُعدی خانوارهای با سرپرست زن از فقر چندبُعدی خانوارهای با سرپرست مرد در هر دو مناطق شهری و روستایی بیشتر است.
برادران و همکاران (۱۳۹۶)	تحلیل جامعه‌شناختی مسائل اجتماعی سیاست‌های مسکن و پدیده غیررسمیت (بررسی نمونه میان‌آباد، اسلامشهر، تهران)	سیاست‌های غیررسمی	اسنادی	با عقب‌نشینی فزاینده دولت به‌عنوان رسمی‌ترین نهاد مداخله در حوزه سیاست‌گذاری مسکن، نهادهایی غیررسمی پا به میدان گذاشته‌اند که با ابتنای بر یک سازوکار ازپیش موجود یعنی بازار و سوق‌دادن آن در راستای اهداف و منافع خود، فرایند غیررسمی‌سازی را تشدید و بر گستره حاشیه‌نشینی افزوده‌اند.
احمدنیا و قالیباف (۱۳۹۶)	زنان سرپرست خانوار در تهران، مطالعه کیفی تجربیات، چالش‌ها و ظرفیت‌های آنان	تلاقی	کیفی	اشتغال منقطع، الگوی رایج در میان زنان سرپرست خانوار متعلق به طبقه پایین بوده است و اشتغال دائم یا بیکاری، الگوی رایج در میان زنان سرپرست در طبقات متوسط و بالاست.
موحد و همکاران (۱۳۹۶)	تحلیل پویایی فقر شهری در کلان‌شهر تهران ۹۰-۱۳۷۵ و فرهنگ فقر	اکولوژی شهری و فرهنگ فقر	کمی	فقر در کلان‌شهر تهران طی ادوار مورد مطالعه به سمت خوشه‌ای شدن حرکت کرده و از حالت متفرق به وضعیت به‌هم‌پیوسته و خوشه‌ای تغییر شکل داده است.
شکوری و سعیدی (۱۳۹۳)	فقر خانواده و زنان شهری	فمینیستی و زنانه شدن فقر	کمی	از نظر نابرابری درآمدی تفاوت‌های چشمگیری در بین خانوارهای زن سرپرست در بین مناطق شهر تهران مشاهده می‌شود. زنان از جمله زنان فقیر، گروهی ناهمگن‌اند.
شادی طلب و گرایی‌نژاد (۱۳۸۳)	فقر درآمدی فقط یک جنبه از فقر زنان سرپرست خانوار	فمینیستی و زنانه شدن فقر	کمی	همواره سهم فقر زنان سرپرست خانوار بیشتر از مردان سرپرست خانوار بوده است. زنان سرپرست خانوار به دلیل بی‌سواد، داشتن خانوارهای کوچک و تعداد شاغلان کمتر در خانوار جزو فقیرترین فقرا هستند.

محقق (سال)	عنوان	نظریه	روش	یافته‌ها
کادا لوکا، گلوریا تامو ^۱ (۲۰۱۹)	تغییر نقش‌های جنسیتی: چالش‌ها و راهبردهای زنان سرپرست خانوار	فمینیستی و زنانه‌شدن فقر	کیفی	بی‌سواد، بیکاری، اشتغال منقطع، بارداری نوجوانان، بار مراقبت، تبعیض، غیبت پدر و ناتوانی در ایجاد تعادل بین کار و خانواده، چالش‌هایی هستند که زنان سرپرست خانوار را مضطرب می‌کنند. روابط مبادله‌ای آن‌ها محدود به زنانی است که به همان اندازه فقیر هستند به همین دلیل در تله فقر گرفتار شده‌اند.
نیشی موه، نیی میانیرا ^۲ (۲۰۱۳)	رابطه بین جنسیت و فقر در یک شهر آفریقای جنوبی	آلکایر و فوستر	کمی	فقر از نظر جنسیتی خنثی نیست، زیرا زنان به دلیل دسترسی محدود به بازار کار و بازارهای دیگر و سطح تحصیلات پایین‌تر از مردان، بیشتر در معرض فقر هستند. زنان سرپرست خانوار نسبت به مردان سرپرست خانوار بیشتر با کمبود نیازهای اولیه مواجه هستند.
دوبی هله دورا ^۳ (۲۰۱۱)	چالش‌های اقتصادی-اجتماعی و مکانیسم‌های بقا برای زنان سرپرست خانوارها	فمینیستی و زنانه‌شدن فقر	کمی	سطح فقر در میان زنان سرپرست خانوار بالا است. حدود ۷۷ درصد از زنان سرپرست خانوار نمونه فقیر بودند. از دلایل فقر این زنان نرخ بالای بیکاری و پایین بودن مدارک تحصیلی بوده است.

پژوهش‌های اشاره شده در جدول شماره ۱ در ارتباط با زنان سرپرست خانوار بر فقر، توانمندسازی، آسیب‌های اقتصادی، اجتماعی و روانی متمرکزند. تفاوت اساسی پژوهش حاضر با بقیه تحقیقات در این حوزه آن است که با بهره‌گیری از پژوهش‌های پیشین برای مطالعه محرومیت زنان اقدام به انتخاب منطقه‌ای در تهران به عنوان میدان پژوهش نموده است که در پژوهش‌های پیشین مورد توجه نبوده است. علاوه بر این، در محله مرتضی‌گرد به عنوان یک میدان پژوهش خاص و تله فضایی فقر باید گفت که فقر زنان سرپرست خانوار به استیصال رسیده و تغییرات اجتماعی-اقتصادی سریع و ناگهانی

1. Kadaluka Gloria Thamo
2. Nishimwe-Niyimbanira
3. Dubihlela Dorah

سال‌های اخیر مسئله‌مندی فقر زنان را دوچندان نموده است. همچنین پژوهش‌های پیشین عمدتاً به مطالعه زنان در محلات حاشیه‌ای شهر پرداخته‌اند؛ درحالی‌که در این پژوهش میدان مورد مطالعه، محله‌ای با ویژگی‌های تله فضایی فقر در شهر تهران است که مناسبات اجتماعی و اقتصادی آن با محلات حاشیه‌ای تفاوت دارد و همین موضوع منحصربه‌فرد بودن میدان پژوهش را دوچندان نموده است.

۴. روش‌شناسی تحقیق

با توجه به اهداف تحقیق یعنی شناخت مهم‌ترین محرومیت‌های اقتصادی، اجتماعی زنان سرپرست خانوار و ارتباط این محرومیت‌ها با ساختار تله فضایی فقر و همچنین محدودیت‌های ناشی از موضوع و مکان پژوهش، از روش‌شناسی کیفی استفاده شده است. جمع‌آوری داده‌ها در این پژوهش با مصاحبه نیمه‌ساخت یافته با راهنمای مصاحبه و تحلیل داده‌ها با روش تحلیل مضمون است.

مشارکت‌کنندگان پژوهش زنان سرپرست خانوار ساکن در محله مرتضی‌گرد بودند. محورهای اصلی مصاحبه بر پایه ویژگی‌های فردی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی مصاحبه‌شوندگان تدوین شده است. روش انتخاب مشارکت‌کنندگان، نمونه‌گیری هدفمند با شیوه گلوله‌برفی است. با انجام ۱۵ مصاحبه اشباع نظری حاصل شد، اما برای اطمینان بیشتر مصاحبه دو مصاحبه دیگر هم انجام شد.

در این پژوهش، اعتبار یا قابلیت اعتماد به سه شیوه باورپذیری، اطمینان‌پذیری و تأثیرپذیری مورد بررسی قرار گرفت (محمدپور، ۱۳۹۲: ب: ۱۸۴). باورپذیری با میزان باورداشتن به یافته‌های تحقیق ارتباط دارد و از طریق حفظ ارتباط با مشارکت‌کنندگان برای دستیابی به آنچه واقعاً آن‌ها می‌دانند و چگونه به آن عمل می‌کنند ایجاد شده است. اطمینان‌پذیری از انتخاب صحیح مشارکت‌کنندگان با توجه به شناخت محقق نسبت به فعالیت‌های زنان در میدان پژوهش صورت گرفته است. در تأییدپذیری نیز متن و مفاهیم یافته‌های پژوهش پس از استخراج مصاحبه‌ها در اختیار مشارکت‌کنندگان قرار گرفت و به تأیید آن‌ها رسید.

در این پژوهش، روش تحلیل مصاحبه به شیوه «تحلیل متمرکز بر معنا» و با اتکا بر سه مرحله کدگذاری معنایی (استخراج یافته‌ها برحسب موضوع)، تله‌خیص و تفسیر معنا انجام شد (محمدپور، ۱۳۹۲: الف: ۱۷۵).

۵. یافته‌ها

در این تحقیق در مجموع ۱۷ زن سرپرست خانوار در مصاحبه شرکت کردند که ویژگی‌های آن‌ها در جدول شماره ۲ آمده است.

جدول شماره ۲: مشخصات زنان مشارکت‌کننده در میدان پژوهش

نام	دلیل سرپرستی	تحصیلات	تعداد فرزندان	استان محل تولد	سن	شغل	نوع سکونت
فاطمه	فوت	ابتدایی	۲	همدان	۳۴	سری‌دوز خیاطی	مستأجر
فرحناز	طلاق	دیپلم	۳	لرستان	۳۸	سری‌دوز خیاطی	مستأجر
ماهرو	فوت	ابتدایی	۳	خراسان رضوی	۳۹	تولید محصول خانگی	مستأجر
تاج سر	معتاد	ابتدایی	۲	اردبیل	۴۵	تولید محصول خانگی	مالک
مریم	معلول	ابتدایی	۴	اردبیل	۴۰	سری‌دوز خیاطی	مستأجر
مهناز	زندانی	ابتدایی	۴	سیستان	۳۷	سری‌دوز خیاطی	مستأجر
سودابه	طلاق	راهنمایی	۲	زنجان	۳۸	سری‌دوز خیاطی	مستأجر
زهرا	معتاد	راهنمایی	۳	تهران	۴۰	بسته‌بند	مستأجر
گل‌دانه	طلاق	ابتدایی	۵	زنجان	۳۹	سری‌دوز خیاطی	مستأجر
نازنین	فوت	دیپلم	۲	تهران	۳۳	پرستار سالمند	مالک
فریبا	معلول	ابتدایی	۳	کردستان	۴۴	دست‌فروش	مستأجر
لیلا	طلاق	دیپلم	۱	تهران	۳۲	منشی	مستأجر
لاله	معلول	ابتدایی	۱	تبریز	۴۰	تولید محصول خانگی	مالک
نوبر	معتاد	ابتدایی	۴	اردبیل	۴۵	لحاف‌دوز	مالک
سمیه	فوت	ابتدایی	۲	کرمانشاه	۳۰	سری‌دوز خیاطی	مستأجر
معصومه	معلول	راهنمایی	۱	تهران	۳۵	تولید محصول خانگی	مستأجر
تازه‌گل	معتاد	ابتدایی	۲	آذربایجان شرقی	۳۷	سری‌دوز خیاطی	مستأجر

ازلحاظ سنی حداقل سن شرکت کنندگان ۳۰ سال و حداکثر سن آن‌ها ۴۵ سال و میانگین بُعد خانوار ۴ نفر بوده است. دلیل سرپرستی ۴ نفر مرگ همسر، ۴ نفر طلاق، ۴ نفر همسر معتاد، ۴ نفر همسر بیمار و ازکارافتاده و یک نفر حبس همسر بوده است. در زمینه اشتغال، ۸ نفر سری دوز خیاطی، ۴ نفر تولید محصول خانگی و بقیه پرستار سالمند، لحاف دوز، بسته بند، دست فروش و منشی دفتر بودند. ازلحاظ تحصیلات، ۱۱ نفر ابتدایی یا سواد خواندن و نوشتن، ۳ نفر سیکل و ۳ نفر دیپلم بودند. ازلحاظ وضعیت سکونت، ۱۳ نفر مستأجر بودند. پس از انجام مصاحبه با ۱۷ نفر از زنان سرپرست خانوار و تحلیل موضوعی داده‌ها، سه محرومیت اصلی «اقتصادی»، «اجتماعی» و «تعاملات اجتماعی» و ۱۵ تم فرعی استخراج شد. در ادامه به توصیف و تحلیل محرومیت‌های اصلی و تم‌های آن‌ها با استناد به برخی مصاحبه‌های صورت گرفته با زنان سرپرست خانوار پرداخته می‌شود.

۱-۵. محرومیت اقتصادی

محرومیت اقتصادی زنان مصاحبه‌شونده را می‌توان در شش مقوله اصلی تلخیص نمود. این مقولات به همراه مقولات فرعی و کدهای اولیه آن‌ها در جدول شماره ۳ ارائه شده است.

جدول شماره ۳: محرومیت اقتصادی زنان سرپرست خانوار در محله مرتضی‌گرد

مضامین اصلی	مضامین فرعی	کدهای اولیه
محرومیت اقتصادی	فرصت‌های محدود	عدم دسترسی به منابع مالی، بیکاری، درآمد کم، نداشتن ابزار کار، مشاغل پاره‌وقت و منقطع، دسترسی محدود به امکانات آموزشی، نداشتن سرمایه و پول لازم برای راه‌اندازی کار
	کمبود پول	قسط و بدهی، نداشتن هزینه آموزش، درمان، پوشاک اجاره قبوض
	فقدان مسکن ملکی	اجاره‌نشینی
	هزینه‌های سربارگی	نگهداری از والدین سالمند و بیمار، همسر معلول و ازکارافتاده، فرزندان دختر مطلقه و بیوه به همراه نوه‌ها
	بی‌عدالتی در کار	بی‌انصافی صاحب‌کار در پرداخت حقوق و دستمزد، حقوق کم، ساعت کاری زیاد و بیمه‌نشدن از سوی کارفرما
	بی‌قدرتی	نداشتن مهارت، نداشتن سرمایه، نداشتن دارایی، بی‌سواد

۵-۱-۱. فرصت‌های محدود

به نظر اکثر مشارکت‌کنندگان، دسترسی به فرصت‌های آموزشی، شغلی و سرمایه‌گذاری محدود است. آن‌ها وقتی داستان زندگی روزمره خود را بیان می‌کردند، به انواعی از فرصت‌ها اشاره می‌کردند که می‌توانست برای آن‌ها رهایی‌بخش باشد؛ ولی به دلایل متعدد مثل درآمد کم، نداشتن ابزار و سرمایه برای راه‌اندازی کار، مشاغل پاره‌وقت و ناپایدار، دوره‌های بیکاری طولانی و خدمات آموزشی ناکافی، امکان دسترسی به فرصت‌های جدید برای زنان سرپرست خانوار و فرزندان آن‌ها محدود بوده است.

«کارم لحاف‌دوزی هست، تابستان‌ها کار دارم و بقیه سال رو بیشتر مواقع بیکارم. درآمد کمه که بتونم پس انداز کنم و کارم رو رونق بدم. آگه می‌شد مغازه‌ای داشته باشم، درآمد خیلی بهتر و بیشتر می‌شد» (نوبر، ۴۵ ساله، لحاف‌دوز).

«امسال دخترم باید دبیرستان می‌رفت، محله خودمون دبیرستان نداره و بچه‌ها مجبورن برن محله‌های دیگه مثل گلریز یا صالح‌آباد، به خاطر رفت‌وآمد نداشتن بره» (فرحناز، ۳۸ ساله، سری دوز خیاطی).

۵-۱-۲. کمبود پول

زنان سرپرست خانوار از بی‌پولی، قسط و بدهی، نداشتن هزینه کلاس‌های آموزشی، درمان، پوشاک، مواد غذایی، لوازم‌تحریر و پرداخت بدهی، اجاره و قبوض شکایت داشتند.

«به دلیل گرانی از پی هزینه‌های زندگی برنمی‌آم، بیشتر مواد غذایی رو از بقالی به صورت قرضی می‌گیرم، این قدر بدهی‌ام بالا رفته که بهم جنس نمی‌دن، چند ماهی قبض برق اومده، پرداخت نکردم. از اداره برق تهدید کردن کنتور رو می‌برن، منم گفتم ببرید» (تاج‌سر، ۴۵ ساله، تولید محصول خانگی).

۵-۱-۳. فقدان مسکن ملکی:

اکثر زنانی که با آن‌ها مصاحبه شد، مستأجر بودند و بیشتر درآمد آن‌ها صرف اجاره می‌شد و تعدادی کمی از ایشان مالک بودند یا همراه والدین خود زندگی می‌کردند. نداشتن مسکن و گرانی اجاره، از مهم‌ترین نگرانی‌های مشارکت‌کنندگان بود.

۵-۱-۴. هزینه سربارگی

تعدادی از مشارکت‌کنندگان دارای همسر معلول یا ازکارافتاده بودند. با وجود افراد بیمار، ناتوان و کم‌توان، سالمند و کودک و در شرایطی که خانواده توان مالی کافی نداشته باشد،

زن یا مادر تبدیل به پرستار تمام وقت خواهد شد و فشار بیشتری نسبت به سایرین تحمل خواهد کرد. همین امر زنان را به دلیل نداشتن زمان از کار در مشاغل تمام وقت بازمی‌دارد. همچنین مراجعه فرزندان به خصوص دختران بعد از طلاق یا بیهوش شدن هزینه‌هایی را به دوش خانوار خواهد گذاشت؛ درحالی که زنان سرپرست خانوار علاوه بر هزینه‌های خود باید هزینه سایر اعضای خانوار را نیز بر عهده بگیرند. این مسئله صرفاً جنبه اقتصادی ندارد، بلکه زنان به دلیل عهده دار شدن نقش پدر، مادر و پرستار دچار رنج مضاعف هستند.

«همسرم نابینا و ازکارافتاده است. مجبورم برای گذران زندگی کار کنم، وقتی از سرکار برمی‌گردم، باید به کارهایی مثل آشپزی و نظافت و درس بچه‌ها برسم» (فریبا، ۴۴ ساله، دست فروش).

«دامادم پارسال از نردبان افتاد و از دنیا رفت. دخترم با دو نوهام برگشتند پیش ما، قبلاً گرفتاریم سیرکردن شکم بچه‌ها بود، الان نوه‌ها هم اضافه شدن» (نوبر، ۴۵ ساله، لحاف دوز).

۵-۱-۵. بی‌عدالتی در کار و پرداخت دستمزد

زنان مصاحبه‌شونده اغلب در تولیدی‌های پوشاک مشغول فعالیت هستند، آن‌ها از تأخیر در پرداخت حقوق و دستمزد و نبود بیمه، حقوق کم، ساعت کاری زیاد و عدم حمایت کارفرما در مواقع ضروری شکایت داشتند.

«سری دوزی کاریه که خیلی‌ها بلدند. متقاضی برای این کار زیاده، برای همین صاحب‌کار حقوق به موقع نمی‌ده. من از ساعت ۸ و نیم صبح تا ۷ شب سرکارم. بدون بیمه و ناهار، با حقوق هفته‌ای هفت صد هزار تومن. اعتراض هم می‌کنیم، می‌گه می‌تونید برید کارگر زیاده» (سودابه، ۳۸ ساله، سری دوز خیاطی).

در مشاغل خانگی نیز زنان سرپرست خانواری که محصولات مثل ترشی، سبزی و پیاز سرخ‌کرده تهیه می‌کردند، به عدم پرداخت پول از مشتری طرف اشاره کردند.

«در حال حاضر مهم‌ترین مشکل من اینه که سبزی سرخ می‌کنم، مشتری نمی‌پسندند و من مجبورم کمتر از قیمتی که گفته بدم بره و بعضی از مشتری‌ها بهونه می‌آرن و پول نمی‌دن» (لاله، ۴۰ ساله، تولید محصول خانگی).

۵-۱-۶. بی‌قدرتی

نابرابری جنسیتی، عدم آگاهی به حقوق و قانون، عدم توان رقابت با دیگران برای اشتغال و خدمات در شرایط یکسان، سبب می‌شود زنان سرپرست خانوار به راحتی قربانی شوند.

زنان مشارکت‌کننده به دلیل نداشتن مهارت، سرمایه و دارایی، بی‌سواد و ناتوانی در رایزنی از قدرت چانه‌زنی پایینی برخوردارند. ناتوانی آن‌ها در برقراری ارتباط سبب می‌شد که علاوه بر کاهش توان چانه‌زنی با کارفرما در ارتباط با دیگران نیز دچار شرم و خجالت شوند و ترجیح می‌دادند بیشتر سکوت کنند تا مطالبه‌گر باشند و با دیگران وارد ارتباط و رایزنی شوند. این دیگران برای سازمان‌ها و نهادهای حمایتی مانند بهزیستی، کمیته امداد و نهادهای اعتباری مانند بانک‌ها بیشتر نمایان بود.

«من چندباری برای گرفتن وام به بانک رفتم، به دلیل اینکه ضامن نداشتم تا حالا نتونستم وام بگیرم و هرجایی هم که برای کار می‌رم اول می‌پرسن مدرکی داری یا مهارتی بلدی؟ من که هیچ‌کدام از این‌ها رو ندارم استخدام نمی‌کنند، مجبورم سر همین کارم با این حقوق کم بمونم» (لیلا، ۳۲ ساله، منشی).

۲-۵. محرومیت اجتماعی

محرومیت اجتماعی زنان مصاحبه‌شونده را می‌توان در پنج مقوله اصلی تلیخیص نمود. مقولات اصلی همراه با مقولات فرعی و کدهای اولیه در جدول شماره ۴ ارائه شده است.

جدول شماره ۴: محرومیت اجتماعی زنان سرپرست خانوار در محله مرتضی‌گرد

مضمین اصلی	مضامین فرعی	کدهای اولیه
محرومیت اجتماعی	ضعف جسمانی	بیماری جسمی، ازکارافتادگی، سوءتغذیه و بیماری‌های روحی (افسردگی و استرس)
	حمایت نهادی	نداشتن بیمه درمانی و تأمین اجتماعی، ناکافی بودن حمایت‌های بهزیستی و کمیته امداد
	ناامیدی و نگرانی از آینده	احساس ناامیدی و نگرانی نسبت به آینده خود و فرزندان، آینده مبهم
	فضای نامناسب و دسترسی محدود	کارگاه‌های مبل، چوب‌بری و تولیدی پوشاک در کوچه‌ها، فشار پایین آب، کمبود آب شرب، رهاشدن فاضلاب در کوچه‌ها، کمبود مدرسه مناسب و کافی، کمبود خدمات درمانی، رفت‌وآمد معتادان، کارتن‌خواب‌ها، ساقی‌ها و اراذل‌او‌باش، حضور اتباع خارجی (افغانستانی و پاکستانی)
	بازتولید زندگی در میان اعضای خانواده	ترک تحصیل فرزندان، ازدواج در سن کم و کار کودکان

۱-۲-۵. ضعف جسمانی

تعدادی از مشارکت‌کنندگان به داشتن بیماری‌های مثل فشارخون، دیابت، سرطان، سوءتغذیه، افسردگی، استرس و اضطراب اشاره کردند که با درد و رنج همراه است. برخی از این بیماری‌ها در ارتباط با ازدست‌دادن سلامتی و امنیت جانی آن‌ها بود. آن‌ها به دلیل نداشتن پول و بیمه درمانی و هزینه رفت‌وآمد به مراکز درمانی، برای درمان به پزشک مراجعه نمی‌کنند.

«چند سالیه که مریضم و دخترچه بیمه هم ندارم. هزینه‌های درمان خیلی زیاده و چون ضعیفم، نمی‌تونم زیاد کار کنم و درآمد زیادی هم ندارم. به خاطر همین درد رو تحمل می‌کنم» (گلدانه، ۳۹ ساله، سری دوز خیاطی).

۲-۲-۵. حمایت نهادی

به دلیل نداشتن بیمه درمانی، در صورت بروز بیماری، فشار مالی زیادی بر این خانوارها وارد می‌شود. با بالا رفتن سن سرپرست خانوار و ضعف توانایی‌های جسمی، درآمد خانوار کاهش و هزینه‌های درمان افزایش می‌یابد.

«من همسرم معلوله و یک ماه هست مچ پام ترک خورده، ولی نتونستم برم درمانش کنم، دخترچه بیمه ندارم، پول رفت‌وآمد به بیمارستان، ویزیت، دارو رو هم ندارم...» (معصومه، ۳۵ ساله، تولید محصول خانگی).

برخی زنان مصاحبه‌شونده به دلیل شرم از بدنامی عضو سازمان‌های بهزیستی و کمیته امداد نیستند. از نظر آن‌ها وابستگی به این نهادها مایه بدنامی و بی‌آبرویی است.

«همسایه‌ها به من می‌گن تو که وضع مالیت خوب نیست، برو مددجوی بهزیستی شو، ولی من نمی‌رم. خجالت می‌کشم از اینکه فامیل بفهمند من از بهزیستی حقوق می‌گیرم» (ماهرو، ۳۹ ساله، تولید محصول خانگی).

طبق قانون هدفمندی یارانه‌ها، یارانه به حساب سرپرست خانوار واریز می‌شود؛ لذا زنانی که سرپرست معتاد، متواری، ازکارافتاده و زندانی دارند، در عمل سرپرستی خانوار با زنان است؛ اما یارانه به حساب همسرانشان واریز می‌شود.

«من از پس هزینه‌های زندگی بر نمی‌آم، یارانه و کمک‌هزینه معیشتی هم که به حساب همسر معتادم واریز می‌شه و عملاً ما از داشتن این‌ها هم محرومیم» (تاج‌سر، ۴۵ ساله، تولید محصول خانگی).

۳-۲-۵. ناامیدی و نگرانی از آینده

اکثر مشارکت‌کنندگان بیان کردند که نگران آینده خود و فرزندانشان هستند. آینده برای آن‌ها بر اساس موقعیت کنونی‌شان امری مبهم و فکرکردن درباره آن نگران‌کننده، دلهره‌آور و همراه با ناامیدی است. عمده‌ترین نگرانی این زنان نداشتن مسکن، تأمین مالی برای روزهای پیری و هزینه تحصیلی و ازدواج فرزندان در آینده است.

«آینده برای من مبهمه و برای خودم که هیچ آینده‌ای نمی‌بینم. احساس می‌کنم بدبخت‌تر می‌شم. ولی نگرانی من بیشتر برای آینده بچه‌هاست. در این شرایط چه بلایی سرشون می‌آد» (سمیه، ۳۰ ساله، سری دوز خیاطی).

۴-۲-۵. دسترسی محدود و فضای نامناسب

وجود کارگاه‌های مبیل، چوب‌بری و پوشاک در کوچه‌ها، کمبود و فشار پایین آب شرب، رهاشدن فاضلاب در کوچه‌ها، کمبود مدرسه مناسب و کافی، کمبود خدمات درمانی، رفت‌وآمد معتادان، کارتن‌خواب‌ها و ساقی‌ها و حضور اتباع خارجی (افغانستانی و پاکستانی)، از شایع‌ترین مشکلات محله بودند که مشارکت‌کنندگان به آن‌ها اشاره کردند.

«چند سالیه که در این محله ساکنم، آب شرب نداریم، برق هم از تیر چراغ‌برق گرفتیم، به خاطر فاضلاب محله پُر از موش شده. بوی گندی که می‌آد، از همین فاضلاب و آشغالیه که در کوچه رها شدن...» (نازنین، ۳۳ ساله، پرستار سالمند).

«اینجا دبیرستان مقطع دوم دخترانه/ پسرانه نداریم، من مجبور شدم دخترم رو در محله دیگه‌ای ثبت‌نام کنم، به خاطر همین مجبور شدم سرویس بگیرم، بعضی وقت‌ها پیش خودم می‌گم درس خوندنش با این هزینه‌ها نمی‌ارزه» (سودابه، ۳۸ ساله، سری دوز خیاطی).

۵-۲-۵. بازتولید زندگی زنان سرپرست خانوار در میان اعضای خانواده

کار کودکان، ازدواج در سنین پایین و دور باطل ترک تحصیل و کم‌سوادی در خانواده مانع از توانمندی اعضا و شکل‌گیری سرمایه‌های انسانی و فرهنگی است. در نتیجه عامل بازدارنده‌ای در ورود آن‌ها به مشاغل «خوب» و بهبود اقتصاد خانواده می‌شود که در نهایت تأثیر منفی آن به کل خانواده از جمله خودسرپرست نیز بازمی‌گردد (فیروزآبادی و صادقی، ۲۳۷:۱۳۹۴). بااینکه بسیاری از این زنان آموزش را ابزاری برای تحرک اجتماعی می‌دانند، اما فرزندان آن‌ها به دلیل هزینه‌های زندگی و عدم سهولت در دستیابی به آن از ادامه تحصیل محروم می‌شوند.

«من شغلم سری دوزی خیاطیه، موقعی که کار نیست خونه‌های مردم رو نظافت می‌کنم. دلم نمی‌خواد بچه‌هام سرنوشت من رو داشته باشند. با دل‌وجون کار می‌کنم تا درس شون رو بخونن، ولی امسال به دلیل گرانی بالاینکه پسر من سال دیگه کنکور داره، مجبور شد بیه سرکار، چون من به تنهایی از پس هزینه‌های زندگی برنمی‌آم» (تازه‌گل، ۳۷ سال، سری دوز خیاطی).

۳-۵. تعاملات اجتماعی

تعاملات اجتماعی زنان مصاحبه‌شونده را می‌توان در سه مضمون اصلی «تعامل درون‌گروهی»، «تعاملات اجتماعی همسایه» و «تعاملات اجتماعی با اقوام و خانواده» بررسی کرد که در شش مضمون فرعی همراه با کدهای اولیه در جدول شماره ۵ ارائه شده است.

جدول شماره ۵: تعاملات اجتماعی زنان سرپرست خانوار در محله مرتضی‌گرد

مضمین اصلی	مضمین فرعی	کدهای اولیه
تعاملات اجتماعی درون‌گروهی	اعتماد	در مواقع سختی: قرض دادن پول، امانت‌دادن وسایل، مراقبت از فرزندان
	حمایت	روابط خوب، هوای هم را داشتن، مثل خانواده‌بودن، حمایت در موقع نزاع
	مشارکت	شرکت در مراسم (عزا و عروسی)، سفره‌های نذری، عیادت، صندوق محلی
تعاملات اجتماعی با همسایه	تردد اجتماعی	نگاه‌های تحقیرآمیز
	خودمحرورسازی	خجالت‌کشیدن به خاطر احساس حقارت و درماندگی، احساس متفاوت بودن با دیگران، اعتیاد همسر، بیماری و ناداری
تعاملات اجتماعی با اقوام و خانواده	خودمحرورسازی	عدم رفت‌وآمد با فامیل به دلیل ناداری، اعتیاد همسر، داشتن همسر معلول و نگاه تحقیرآمیز
	تردد اجتماعی	توسط خانواده و خانواده همسر

۱-۳-۵. اعتماد، مشارکت و حمایت

زنان در محله مرتضی‌گرد عموماً مهاجرینی از قومیت‌های مختلف (ترک، کرد، لر، بلوچ، افغانستانی، ترکمن و...) هستند. ارتباط درون قومیتی آن‌ها قوی، ولی ارتباط برون قومیتی شان ضعیف است. همچنین زنان سرپرست خانوار در تعامل با زنان سرپرست خانوار دیگر به دلیل شباهت همگون و پیوند قوی برای هم قابل اعتماد و اطمینان هستند. مصادیق این تعاملات قرض دادن پول، امانت دادن وسایل و مراقبت از فرزندان همدیگر است. به دلیل اعتمادی که بین این گروه‌ها وجود دارد، مشارکت آن‌ها باهم زیاد است. در مراسم (عزا و عروسی) و صندوق محلی شرکت می‌کنند. در مواقع نیاز برای هم حامی عاطفی و مالی هستند.

«یکی از زن‌های محله همشهری‌ام هست، باهم دوستیم و خدا رو شکر رابطه خوبی داریم. در خیلی جاها هوای همدیگر رو داریم. اگر پول یا وسیله‌ای لازم داشته باشیم، اول به هم می‌گیریم تا به خانواده‌ها» (فاطمه، ۳۴ ساله، سری دوز خیاطی).

«یک دوستی دارم ساکن صالح‌آباد، اونم سرپرست خانواره، هر وقت شوهرم کتکم می‌زنه یا من رو از خونه بیرون می‌کنه، می‌رم پیشش. خیلی هوای من و دخترم رو داره» (معصومه، ۳۵ ساله، تولید محصول خانگی).

۲-۳-۵. خودمحروم‌سازی در تعامل با همسایه و اقوام

خودمحروم‌سازی برای زنان سرپرست خانوار زمانی اتفاق می‌افتد که به نظر می‌رسد وارد شدن آن‌ها در جمع خطرآفرین است و هزینه‌های جبران ناپذیری در روابط برای آن‌ها به دنبال دارد. این زنان از ترس اینکه بی‌بندوبار خوانده شوند، از ارتباط با اعضای خانواده، فامیل و اجتماع خودداری می‌کنند. گاهی اوقات به دلیل شرم از فقر و نداری در مراسم شرکت نمی‌کنند.

«من با خانواده و فامیل رفت‌وآمد نمی‌کنم، زن‌های فامیل نسبت به من حساس‌اند و به نظرشون من برای اون‌ها تهدید هستم و من از این نگاهشون مُعذِّبم» (فاطمه، ۳۴ ساله، سری دوز خیاطی).

«من به دلیل نداری و زندانی بودن شوهرم، در مراسم فامیل شرکت نمی‌کنم. چند وقت پیش تولد برادرزاده‌ام بود. به خاطر اینکه نمی‌خواستم فامیل بفهمن شوهرم زندانیه و از طرفی هم کادوی خوب نمی‌تونستم بخرم، نرفتم» (مهناز، ۳۷ ساله، سری دوز خیاطی).

۳-۳-۵. طرد اجتماعی

طرد اجتماعی محرومیت چندبُعدی و طولانی مدت است که معطوف به روابط اجتماعی است. فرد توسط افراد جامعه، همسایگان و خویشاوندان رانده می‌شود. مشارکت کنندگان اظهار داشتند بعد از سرپرستی روابط و حمایت اجتماعی آن‌ها در سطح خویشاوندی و همسایگی نسبت به گذشته کاهش پیدا کرده و با دیگران احساس فاصله کرده و به طور طبیعی و خودخواسته از روابط اجتماعی طرد شده‌اند. پایین بودن میزان اعتماد در جنبه‌های اخلاقی و رفتاری، باعث عدم پذیرش آن‌ها در محیط فامیل و اجتماع می‌شود. «خانواده‌ام از وقتی که فهمیدن شوهرم معتاده و کارتن‌خوابه، ما رو رها کردند. چند سالیه از اون‌ها بی‌خبرم. خانواده همسر هم فکر می‌کنن همسرم به خاطر من معتاد شده، درحالی‌که خودشون هم می‌دونن پسرشان به خاطر کارش که شب‌کار بود معتاد شده. پدرش به خاطر اعتیاد همسرم تمام اموالش رو به نام بقیه بیچه‌هاش زده که چیزی به بیچه‌های من نرسه» (فرحناز، ۳۸ ساله، سری دوز خیاطی).

۶. بحث و نتیجه‌گیری

فقرای شهری مجبور به زندگی در محلات نامساعد، سکونت در جداره‌های شهر و تله‌های فضایی فقر هستند؛ جایی که میانگین درآمد پایین، اشتغال به صورت غیررسمی، سرمایه اقتصادی اندک، دسترسی به خدمات و ارتباطات به دلیل شرایط نامساعد محیطی محدود است. خانوارهای بسیاری از جمله زنان سرپرست خانوار با توجه به مشکلات اقتصادی نظیر تورم، بیکاری، گرانی مسکن و اجاره‌بها در مرکز شهر و محله‌های مناسب، مجبور به زندگی در این محلات هستند. زنان سرپرست خانوار به دلایل نابرابری در حقوق، زنانه شدن بخش غیررسمی اقتصاد و نبود شبکه‌های حمایتی، بیشتر از مردان سرپرست خانوار در معرض فقر و محرومیت قرار دارند. هدف پژوهش حاضر، شناخت محرومیت‌های زنان سرپرست خانوار در تله‌های فضایی فقر بود.

با توجه به هدف پژوهش و بر اساس تعریف مؤسسه فقر مزمن، محله مرتضی‌گرد به عنوان یک تله فضایی فقر در حاشیه شهر تهران شناسایی شد. مشارکت کنندگان پژوهش حاضر زنان سرپرست خانوار (مطلقه، بیوه، بدسرپرست و دارای همسر ازکارافتاده و معلول) ساکن در این محله بودند. پس از مصاحبه با این گروه از زنان، سه مضمون اصلی محرومیت (اقتصادی، اجتماعی و تعاملات اجتماعی) شناسایی شد. در بُعد اقتصادی-اجتماعی،

فرصت‌های محدود، کمبود پول و نداشتن پس‌انداز، مسکن استیجاری، شغل پاره‌وقت و منقطع، بدهی، هزینه سربارگی، بی‌عدالتی، بی‌قدرتی، ضعف جسمانی، ناکافی بودن حمایت‌های نهادی، نداشتن بیمه درمانی و تأمین اجتماعی، ناامیدی و نگرانی از آینده مبهم خود و فرزندان، فضای نامناسب محله، دسترسی محدود به خدمات آموزشی و بهداشتی از مهم‌ترین محرومیت‌ها بود. در بُعد تعاملات اجتماعی، خودمحروم‌سازی، طرد اجتماعی و روابط درون‌گروهی از عوامل تأثیرگذار بر محرومیت زنان سرپرست در تله‌های فضایی فقر شناسایی شد.

محله مرتضی‌گرد با ساختار اداری-روستایی به دلیل مجاورت با تهران، قیمت پایین‌تر اراضی نسبت به سایر مناطق تهران و نظارت ضعیف اداری، وجود نیروی کار ارزان با تکیه بر مشاغل غیرتخصصی و بدون مهارت، دستمزد پایین و ساعات کار طولانی محل تجمع انواع مختلف کارگاه‌های تولید پوشاک، مبلمان و چوب‌بری است. رونق فعالیت‌های اقتصادی نیاز به نیروی کار دارد و از دیدگاه صاحبان ابزار تولید هرچه هزینه نیروی کار پایین‌تر باشد، درآمد حاصل از آن بیشتر است. به این دلیل همواره زنان به‌عنوان نیروی کار ارزان و مطیع برای کارفرماها مطرح بوده‌اند. در واقع، اشتغال زنان سرپرست خانوار بیش از آنکه منفعت و فرصتی برای آنان داشته باشد، دربرگیرنده حداکثر منافع برای کارفرما است؛ چراکه یکی از مهم‌ترین هزینه‌های تولید را به حداقل می‌رساند و در مقابل زنان سرپرست خانوار نیز به دلیل نداشتن توانایی‌ها و قابلیت‌های لازم نظیر تحصیلات و مهارت کافی در این واحدهای تولیدی به صورت مستقیم و غیرمستقیم، امکان بقا را به دست می‌آورند. اکثر مشارکت‌کنندگان در تولیدی‌های پوشاک در قسمت سری‌دوزی مشغول به کار بودند و برخی دیگر به دلیل ضعف جسمانی و پرستاری از فرزندان و همسر معلول یا ازکارافتاده زمان کافی برای شغل ثابت نداشتند و مجبور به انجام کارهای پاره‌وقت یا تولید محصولات خانگی بودند. زنان سرپرست ساکن در محله مرتضی‌گرد به دلیل بی‌پولی، شغل پاره‌وقت با درآمد کم، دوره‌های بیکاری طولانی، نداشتن بیمه و تأمین اجتماعی، فقدان مسکن ملکی و سهم بالای اجاره در هزینه‌های زندگی، هزینه‌های سربارگی و ضعف و بیماری و بی‌قدرتی و دسترسی محدود به خدمات آموزشی، فرصت‌های محدودی برای ارتقای کیفیت زندگی خود دارند. از سوی دیگر، فضای نامناسب محله، فرزندان این زنان را در معرض مسائلی مثل محرومیت از تحصیل، دور باطل ترک تحصیل، ازدواج زودرس، کار کودکان در مشاغل غیررسمی، بزهکاری و اعتیاد قرار می‌دهد و مانع از توانمندی آن‌ها می‌شود و این وضعیت، بازتولید زندگی سرپرست خانوار در نسل‌های آتی را در پی دارد.

اکثر زنان مشارکت‌کننده به دلیل فقر، تورم، گرانی، عدم پوشش کامل حمایتی نهادهای بهزیستی و کمیته امداد، فقدان چتر حمایتی و تأمین مالی و اجتماعی، محدودیت خدمات بیمه‌ای و نداشتن بیمه درمانی، ناامید و نگران آینده خود و فرزندانشان هستند. در تعامل با اقوام و همسایگان، خودمحروم‌سازی و طرد اجتماعی باعث ازدست‌رفتن فرصت‌ها برای بهبود شرایط و بی‌قدرتی این زنان می‌شود. از سوی دیگر سرمایه اجتماعی شکل‌گرفته در بین زنان سرپرست خانوار و با هم‌نوعان خود به دلیل شباهت همگون به صورت یک شمشیر دولبه عمل می‌کند؛ از سویی بخش مهمی از استراتژی بقاست و در عین حال باعث استمرار فقر است، زیرا روابط اجتماعی و خانوادگی شکسته شده به افزایش آسیب‌پذیری کمک می‌کند.

زنان سرپرست خانوار در محله مرتضی‌گرد، مواجه با روابط استثماری چندگانه‌ای هستند که گیدنز (۱۳۸۳) به آن اشاره می‌کند. در واقع، جغرافیای محل زندگی زنان مورد مطالعه به مثابه قمر برای تهران است. علاوه بر این، با الهام از دیدگاه کیت برد (۲۰۱۰) باید گفت به واسطه موقعیت جغرافیایی و هم‌جواری محله مرتضی‌گرد با تهران و سوءاستفاده از موقعیت روستایی (کاهش میزان نظارت و دیده شدن و ساخت‌وسازهای غیرقانونی و بدون اخذ مجوزهای لازم)، محله مرتضی‌گرد به یک سکونتگاه غیررسمی بزرگ تبدیل است. رشد قارچ‌گونه بخش‌های مختلف مرتضی‌گرد دلایل متعددی دارد که از جمله آن نادیده‌گیری این محله از سوی مسئولین و سیاست‌گذاران است که زمینه شکل‌گیری و تشدید تله فقر را برای ساکنین محله به‌ویژه زنان سرپرست خانوار فراهم آورده‌اند.

افزون بر عامل جغرافیایی، جنبه دیگری از روابط استثماری تحمیل‌شده بر زنان سرپرست خانوار مربوط به روابط استثماری در قالب روابط جنسیتی است. زنان در یک روابط نابرابر جنسیتی، از سوی کارفرماهای مرد و همسر و گاهی اوقات توسط فرزند پسر و داماد خود استثمار می‌شوند. استثماری چندگانه به تعبیر آمارتیا سن (۱۳۹۲) «توانایی» خروج از وضعیت فقر را برای زنان سرپرست خانوار در محله مرتضی‌گرد دشوار نموده است. ناتوان شدن زنان سرپرست خانوار به سطح تأمین مسائل اولیه زندگی مانند تغذیه و سلامت رسیده است و قاعدتاً هنگامی که ناتوان شدن زنان به این سطح رسیده باشد، نمی‌توان انتظار توانمندی آن‌ها را در سطوح بالاتری مانند مشارکت و حفظ احترام و کرامت انسانی داشت. چنین توانایی‌هایی در سایه فقر قرار گرفته و کم‌رنگ و حتی بی‌رنگ شده است. صدای از بین رفتن آزادی‌ها، حق انتخاب‌ها و توانایی‌های ذکرشده توسط آمارتیا سن در لابه‌لای چرخ دنده‌های تله فقر در محله مرتضی‌گرد به وضوح دیده و شنیده می‌شود.

زنان سرپرست خانوار در پنج حلقه تله فقر (چمبرز، ۱۳۷۶) گرفتار شده‌اند. آن‌ها دارای‌های اقتصادی و معیشتی خود را از دست داده و با بیماری و سوءتغذیه دست‌وپنجه نرم می‌کنند. فقر و ضعف جسمانی زنان سرپرست خانوار به شدت آن‌ها را آسیب‌پذیر نموده و مقاومت آن‌ها را در برابر سختی‌ها و حوادث به شدت کاهش داده است. آسیب‌پذیری زنان سرپرست خانوار در یک روابط تعاملی سبب تقویت و تشدید فقر و ضعف جسمانی آن‌ها شده است. در چنین وضعیتی، با زنان منزوی (از جنبه‌های مختلف مانند اطلاعاتی، ارتباطی و...) و بی‌قدرت در زمینه چانه‌زنی و پیگیری حقوق اولیه خود مواجهیم که این موارد زمینه بدتر شدن سایر چرخ‌دنده‌های تله محرومیت را فراهم آورده است.

این موضوع که زنان سرپرست خانوار به دلیل بی‌پولی، فقدان مسکن ملکی، بیماری و بی‌قدرتی، فرصت‌های محدودی برای خروج از تله فقر دارند، در پژوهش‌های قادری و همکاران (۱۴۰۱)، احمدنیا و قالیباف (۱۳۹۶)، براتی و همکاران (۱۳۹۷)، شادی‌طلب و گرابی‌نژاد (۱۳۸۳)، نیشموه، نیی‌مبائیرا (۲۰۱۳) و دویی‌هله دورا (۲۰۱۱) نیز تأیید شده است. نتایج یافته‌های برد و همکاران (۲۰۱۰)، رفیعیان و زاهد (۱۴۰۰)، برادران و همکاران (۱۳۹۶) در تأیید این یافته است که فضای نامناسب محله و دسترسی محدود به امکانات و ضعف زیرساخت‌ها، در ایجاد تله‌های فضایی فقر مؤثرند. در پژوهش حاضر فقر قابلیت‌ی و محرومیت‌های زنان سرپرست خانوار در تله‌های فضایی فقر و تأثیر آن‌ها بر یکدیگر برجسته شده است.

در سطح فردی، مشکلاتی نظیر احساس حقارت و درماندگی، خودمحروم‌سازی از شبکه‌های خانوادگی و اجتماعی، احساس ناامیدی و نگرانی از آینده، بی‌سوادی، نداشتن مهارت کافی، بی‌قدرتی، نداشتن شغل ثابت، ضعف جسمی و روحی مانع ورود زنان سرپرست خانوار به عرصه‌های اقتصادی و اجتماعی می‌شود. در سطح ساختاری نیز فرصت‌های محدود، فقدان مسکن ملکی، فضای نامناسب محله، دسترسی محدود به امکانات آموزشی و خدمات درمانی، طرد اجتماعی و روابط درون‌گروهی همگی از عوامل تأثیرگذار بر محرومیت‌های اقتصادی و اجتماعی زنان سرپرست خانوار است. به نظر می‌رسد شرایط ساختاری حاکم بر محله مرتضی‌گرد و همچنین فقر قابلیت‌ی همراه با ویژگی‌های فردی زنان سرپرست خانوار، شکستن این چرخه و رهایی از تله را دشوار کرده است.

با توجه به یافته‌های پژوهش در مورد محرومیت زنان سرپرست خانوار، پیشنهاد می‌شود برنامه‌ریزی برای فقرزدایی زنان سرپرست خانوار، به جای سیاست‌های کلان و برنامه‌ریزی‌های فراگیر، با رویکرد بومی و محلی تدوین شوند. در برنامه‌های اشتغال‌زایی به منظور ارتقای وضعیت معیشت زنان سرپرست خانوار، به ایجاد و حمایت مالی مشاغل خانگی توجه شود. با توجه به بالابودن سهم هزینه‌های مسکن در کل هزینه‌های خانوار، تمهیداتی مانند اجاره به شرط تملیک، وام مسکن و اجاره مسکن، اعطای وام‌های طولانی مدت با اقساط کم بهره، برای حل معضل مسکن ضروری است.

بخش قابل توجهی از زنان سرپرست خانوار گرفتار در این تله‌ها به دلیل فقر مالی، ضعف جسمانی، ابتلا به بیماری خاص و پُرهزینه (به خصوص آن‌هایی که فاقد بیمه درمانی هستند)، به حمایت‌های خاص نیاز دارند. زنان سرپرست خانوار دارای همسر معلول و زنان بدسرپرست، دچار بیماری‌های روحی و روانی مثل استرس و اضطراب هستند و از این رو تأسیس مراکز مشاوره و لزوم آموزش مهارت‌های زندگی و خودمراقبتی به این گروه ضروری است. در نهایت، لزوم تدوین استراتژی‌های مناسب برای کاهش آسیب‌پذیری و همچنین گسترش و حمایت از سازمان‌های مردم‌نهاد، خیریه و امدادگران در جهت امور آموزشی، بهداشتی و توانمندسازی زنان سرپرست خانوار در تله‌های فضایی فقر ضروری به نظر می‌رسد.

منابع

- احمدنیا، شیرین و کامل قالیباف، آتنا (۱۳۹۶). زنان سرپرست خانوار در تهران، مطالعه کیفی تجربیات، چالش‌ها و ظرفیت‌های آنان. فصلنامه رفاه اجتماعی، ۱۷(۶۵)، ۱۳۷-۱۳۰.
- براتی، محمدعلی و ابراهیمی سالار، تقی (۱۳۹۷). عوامل مؤثر بر فقر در خانوارهای دارای سرپرست زن ایرانی. فصلنامه رفاه اجتماعی، ۶۸، ۸۵-۴۳.
- برادران، مراد، غفاری، غلامرضا، محمدجواد و ربیعی، علی (۱۳۹۶). حاشیه‌نشینی: تحلیل جامعه‌شناختی مسائل اجتماعی سیاست‌های مسکن و پدیده غیررسمیت (بررسی نمونه میان‌آباد، اسلامشهر، تهران). بررسی مسائل اجتماعی ایران (نامه علوم اجتماعی)، ۸(۱)، ۲۳۱-۲۰۹.
- بمانیان، محمدرضا، رضایی‌راد، هادی و منصوررضایی، مجید (۱۳۹۰). ارزیابی خصیصه‌های اقتصادی در شناسایی گستره‌های فقر شهری با استفاده از تکنیک دلفی و AHP مطالعه موردی: شهر کاشمر. فصلنامه مدیریت شهری، ۹(ویژه‌نامه)، ۱۶۶-۱۵۳.
- چمبرز، رابرت (۱۳۷۶). اولویت‌بخشی به فقرای روستایی. ترجمه مصطفی ازکیا، تهران: دانشگاه تهران.

- راغفر، حسین، کردچپه، حمید و پاک‌نیت، مرضیه (۱۳۹۱). تله‌های فقر در اقتصاد متکی به منابع طبیعی ایران. پژوهش‌نامه اقتصادی، ۱۲(۴۵)، ۱۷۱-۱۴۳.
- رفیعیان، مجتبی و زاهد، نفیسه (۱۴۰۰). تحلیل فضایی تله‌های فقر و محرومیت شهری در شهر قم. فصلنامه آمایش محیط، ۱۴(۵۴)، ۶۶-۲۱.
- زمانی، سمیرا، بارزی، زهره و اخباری، سهیلا (۱۳۹۷). بررسی آماری ویژگی‌های اجتماعی زنان سرپرست خانوار و خودسرپرست، تهران. مرکز آمار و اطلاعات راهبردی، وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی.
- سن، آمارتیا (۱۳۹۲). اندیشه عدالت. ترجمه وحید محمودی و هرمز همایون‌فر، چاپ دوم، تهران: کندوکاو.
- شادی‌طلب، ژاله و گرایبی‌نژاد، علیرضا (۱۳۸۳). فقر زنان سرپرست خانوار. فصلنامه پژوهش زنان، ۲(۱)، ۷۰-۴۹.
- شکوری، علی و سعیدی، علی‌اصغر (۱۳۹۳). فقر خانواده و زنان شهری. نشریه مطالعات جامعه‌شناختی شهری، ۴(۱۰)، ۱۰۸-۷۳.
- عزیزی، منصور، موحد، علی، ساسان‌پور، فرزانه و کرده، نعمت (۱۳۹۳). تحلیلی بر وضعیت فقر شهری. فصلنامه اطلاعات جغرافیایی سپهر، ۸(۲۳)، ۶۹-۶۰.
- فطروس، محمدحسن و قدسی، سوده (۱۳۹۷). فقر چندبعدی زنان و مردان سرپرست خانوار در مناطق شهری و روستایی ایران با استفاده از روش آلکایر و فوستر. رفاه اجتماعی، ۱۸(۶۹)، ۲۲۲-۱۸۵.
- فیروزآبادی، سیداحمد و صادقی، علیرضا (۱۳۹۴). طرد اجتماعی: رویکرد جامعه‌شناختی به محرومیت. چاپ دوم، تهران: جامعه‌شناسان.
- قادری، صلاح‌الدین، کریمی، علیرضا، سلیمانی، سمیه، کارگر اسفندآبادی، خدیجه و عنبری روزبھانی، مهدخت (۱۴۰۱). مطالعه نقش مدیریت شهری نوین در کاهش آسیب‌های اجتماعی زنان سرپرست خانوار با تأکید بر شهر کرج. مجله جامعه‌شناسی ایران، ۲۱(۲)، ۱۷۵-۱۴۹.
- گیدنز، آنتونی (۱۳۸۳). جامعه‌شناسی. ترجمه محسن صبوری، تهران: نی.
- محمدپور، احمد (۱۳۹۲ الف). ضدروش (منطق و طرح در روش‌شناسی کیفی). جلد اول، چاپ دوم، تهران: جامعه‌شناسان.
- محمدپور، احمد (۱۳۹۲ ب). ضد روش (مراحل و رویه‌های علمی در روش‌شناسی کیفی). جلد دوم، چاپ دوم، تهران: جامعه‌شناسان.
- موحد، علی و ولی‌نوری، سامان (۱۳۹۶). تحلیل پویایی فقر شهری در کلان‌شهر تهران ۹۰-۱۳۷۵. جغرافیا (فصلنامه علمی انجمن جغرافیایی ایران)، ۱۵(۵۵)، ۵۰-۳۷.
- Bird, Kate, Higgins, Kate & Harris, Dan (2010). Spatial poverty traps, an overview Working. Manchester: CPRC, University of Manchester.
- Grant, Ursula (2010). Spatial Inequality and Urban Poverty Traps. Overseas Development Institute Working Paper 326.
- Dubihlela, Dorah (2011). Socio-economic challenges and the survival mechanisms for the female-headed households in the Bophelong Township, Degree: North-West University.
- Kadaluka, Gloria Thamo (2019). Changing gender roles: challenges and strategies

- of female headship in Motherwell, (Thesis). Nelson Mandela Metropolitan University.
- Nishimwe-Niyimbanira, Rachel (2013). The relationship between gender and poverty in a South African township/Degree: North-West University.
 - Sachs, Jeffrey (2005). The End of Poverty: Economic Possibilities for our Time. New York: The Penguin Books.

References (in persian)

- Ahmadnia Shirin & Kamal Qalibaf, Athena (2017). Women-Headed Households in Tehran: A Qualitative Study of Their Experiences, Challenges and Capacities. *refahj*. 17(65), 103-136.
- Baradaran, Morad, Ghaffari, Gholam Reza, Zahedi, Mohammad Javad & Rabiei, Ali (2017). Suburb Settlement: Sociological Analysis of Community Issues of Housing Policy and the Phenomenon of Informality (Case of Study: Mian Abad, Eslamshahr, Tehran). *Journal of Social Problems of Iran*, 8(1), 209-231.
- Barati, Mohammad Ali & Ebrahimi Salar, Taghi (2018). Factors Affecting the Poverty Through the Female-Headed Households in Iran. *refahj*. 18(68).
- Bemanian Mohammadreza, Rezaei Rad, Hadi & Mansour Rezaei, Majid (2011). Evaluation of Economic Characteristics in Distinguishing Urban Poverty Domains, Using Delphi and AHP Techniques (case study: city of kashmar), *Journal of urban management*, 27(Supplement), 153-166.
- Chambers, Robert (1998). *Rural Development: Putting the last First*, Translated by Mostafa Azkia, Tehran: Tehran university Publishing.
- Fotros, Mohammad Hassan & Ghodsi Suodeh (2018). Comparing Multidimensional Poverty of Female and Men Headed Households in Urban and Rural areas in Iran by Alkire-Foster Method. *refahj*, 18(69), 185-227.
- Ghaderi, Salahedin, Karimi, Alireza, Soleymani, Somayeh, Keshavarz Efsanabadi, Khadijeh & Anbari Rozbehani, Mahdokht (2022). The Experiences of Female-Headed Households and the Cycle of Misery (Case Study of Female-Headed Households in Karaj), *Quarterly of Social Studies and Research in Iran*, 11(1), 1-27.
- Giddens, Anthony (2002). *Sociology*. Translated by Manouchehr Sabouri, Tehran: Ney Publishing.
- Mohammadpour, Ahmed (2012a). *Anti-methodology (logic and design in qualitative methodology)*, Tehran: Sociologists Publishing, volume one, second edition.
- Mohammadpour, Ahmed (2012b). *Anti-Methodology (scientific steps and procedures in qualitative methodology)*. Tehran: Sociologists Publishing, second volume, second edition.
- Movahhed, Ali & Wali Noori, Saman (2016). Analysis of the Dynamics of Urban Poverty in the Metropolis of Tehran, 1375-90. *Geography (Scientific Quarterly of the Iranian Geographical Society)*, 15(55), 37-50.
- Azizi, Mansoor, Movahed, Ali, Sasanpoor, Farzaneh & Kordeh, Nemat (2014). *Analysis of urban poverty (Case study: the city of Mahabad)*. Scientific-Research

Quarterly of Geographical Data, Sepehr, 23(8), 60-69.

- Rafieian, Mojtaba & Zahed, Nafiseh (2021). A Spatial Analysis of Poverty Traps and Urban Deprivation in Qom. Quarterly Journal of Environmental Studies, 14(54), 21-46.

- Raghofar, Hossein, Kurd Bache, Hamid & Paktinat, Marzieh (2011). Poverty Traps in Natural Resource Based Economy: case of Iran. Economics Research, 12(45), 143-171.

- Sen, Amartya (2012). The Idea of Justice. Translated by Vahid Mahmoudi & Hormoz Homayunfar, Tehran: Kendokav Publishing, second edition.

- Shaditalab, Jhaleh & Geraei Nejad, Alireza (2004). Poverty of Female Heads of Household. Women's Research Quarterly, 2(1), 49-70.

- Shakoori, Ali & Saeidi, Ali Asghar. (2014). Family Poverty and Urban Women in Tehran. Urban Studies, 4(10), 73-108.

- Firouzabadi, Seyed Ahmad & Sadeghi, Alireza (2014). Social Exclusion: a Sociological Approach to Deprivation. Tehran: Sociologists Publishing, second edition.

- Zamani, Samira, Barzi, Zohra & Akhbari, Soheila (2017). Statistical study of social characteristics of female head of household and self-head, Tehran. Statistics and Strategic Information Center, Ministry of Cooperation, Labor and Social Welfare.